

УДК: 316.485.22:32:316.722

Гаращук Євгенія Вікторівна,

аспірантка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ КУЛЬТУРИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТЕСТУ

Стаття розкриває наукову сутність категорії «культура політичного протесту»; розглядаються дефініції базових понять цієї категорії та основні чинники формування культури політичного протесту.

Ключові слова: політична культура, політична поведінка, громадянське суспільство, політичний протест, культура політичного протесту.

Актуальність вивчення проблеми формування культури політичного протесту в сучасному перебігу політичного процесу визначається не тільки тим, що різного роду протести супроводжують соціальне життя постійно і повсюдно, але і тим, що від сприйняття індивідуумами і соціальними групами цих протестів залежить не лише характер їх перебігу, способи локалізації, але й наслідки і, зрештою, перспективи розвитку політичної і соціальної системи. Ось чому проблема культури політичного протесту є надзвичайно актуальною і навіть злободенною в теоретичному і практичному сенсі. Категорія «культура політичного протесту» в ХХ стала одним із головних чинників, що впливають на зміни в загальній культурі суспільства та окремої особистості.

Поняття «культури протесту» було введено в науковий обіг в 60-х рр. ХХ століття західними і вітчизняними філософами, соціологами і психологами (Т. Роззаком, Д. Беллом, Ю. Давидовим, Е. Баталовим, М. Султановим) [1].

Перші дослідження, присвячені протестному руху, відносяться до кінця 80-х рр. Переважно це були роботи, які відрізнялися неповнотою і фрагментарністю викладу. Коли вибори 1989 і 1990 років привели до політичного успіху протестних рухів і закріпили цей успіх формуванням нових держав, стало зрозуміло, що протестні рухи є силою, що може впливати на політичну систему, на процес управління державою і суспільством в цілому. Активізація різних форм протесту, сам факт їхнього існування стали розглядати як ознаку і необхідну умову становлення громадянського суспільства.

Протягом тривалого часу в контексті аналізу культури політичного протесту відбувалося накопичення переважно емпіричного матеріалу і мав місце його систематичний опис. Культура політичного протесту стала розглядатися як своєрідний індикатор розбіжності між сферами належного і сущого, як показник де-конструктивних процесів у суспільстві, як рівень усвідомлення необхідності змін у базових та інструментальних цінностях суспільства.

Разом з тим не можна не відзначити, що як відносно самостійний предмет наукового дослідження культура політичного протесту не аналізувалась.

Подібно до того, як культура взагалі визначає норми поведінки в житті людей, політична культура визначає норми поведінки і правила гри в політичній сфері, в тому числі в організації акцій протесту.

Оскільки поняття «культура політичного протесту» має в своїй основі такі політологічні категорії як «політична культура» і «протест», то необхідно докладніше зупинитися на визначенні їх змісту та наукової сутності.

Поняття «культури протесту» виходить на соціально-політичну арену як важлива подія другої половини двадцятого сторіччя, і визначається так званою контркультурою або «молодіжним протестом» (Т. Роззак, Ч. Рейч, Дж. Інгер) [2].

Ряд дослідників щодо поняття «культура протесту» дотримуються більш розширеного трактування: так позначаються явища, що виникають в самій культурі, але суперечать її головним принципам, які йдуть врозрід з її основними установками, що ламають її ціннісну структуру.

На думку Б. Студніциної «культура протесту» як складова розвитку культурних процесів дозволяє зрозуміти специфіку становлення нових форм культури і виявити механізми її оновлення. Феномени «культури протесту» безпосередньо пов'язані з критикою існуючих норм і цінностей, із запереченням домінуючих ідеалів. Саме це заперечення і різка критика суцього породжують можливість для виникнення подальшого створення нових систем цінностей, що дозволяє стверджувати об'єктивну необхідність існування «культури протесту», яка забезпечує періодичне відтворення світових соціокультурних процесів [3].

Політична культура включає в себе ті елементи і феномени суспільної свідомості, які пов'язані з суспільними процесами і здійснюють значний вплив на форми, формування, функціонування та розвиток держави і політичних інститутів.

Протест (від лат. *protestor* – публічно доводжу) – заперечення. Під політичним протестом найчастіше розуміється «свідоме невиконання правил, встановлених політичним режимом» або різновид «неконвенціональної дії, тобто дії, що не відповідає законним і традиційним нормам режиму». Так В. Сафронов, значно обмежуючи перелік явищ, які підпадають під визначення політичного протесту, ототожнює його з «акціями, що виходять за рамки демократичних процедур», «з насильством, направленим на зміну режиму». Він вважає, що до явищ політичного протесту не можна віднести політичну поведінку, «яке може проявлятися у формах, що не несуть безпосередньої загрози режиму (електоральний абсентеїзм, підтримка опозиції на виборах)» [4, с. 116-130].

Така позиція не виправдано виключає всілякі акції недемонстративного характеру, наприклад, свідомо відмова від участі у виборах, принципове ігнорування організованих владою політичних заходів, співчуття або мовчазна підтримка всіляких політичних рухів і дій протестного характеру. При всій зовнішній непомітності такий настрій або, можна сказати, установка на потенційний протест, може виявитися істотним чинником розвитку політичних подій і, звичайно, не може ігноруватися політичною практикою при аналізі конкретної розстановки політичних сил у суспільстві.

Згідно з визначенням, наведеним у Політичній енциклопедії за редакцією Ю. Левенця, Ю. Шаповала та ін., політичний протест – це форма вияву незгоди окремого індивіда або певної соціальної групи з політичним курсом або окремими заходами вищих органів державної влади. Політичний протест може здійснюватися як у законодавчо визначених (легітимних), так і в екстремістських (нелегітимних) формах. У першому випадку політичний протест здійснюється у формі звернення до органів влади та її представників у законодавчій, виконавчій, судовій гілках або апелювання до громадської думки з метою подолання або виправлення негативних, як на думку тих, хто протестує, суспільних явищ і політичного стану в державі. Політичний протест у зазначеному випадку реалізується через важелі демократії: свободу думки, друку, зборів, мітингів, страйків, мирних вуличних демонстрацій і т. д. До нелегітимного політичного протесту відносяться такі акції громадянської непокори, як несанкціоновані мітинги і демонстрації, спроби захоплення приміщень адміністративно-державних закладів, акти насильства стосовно окремих політичних діячів тощо [5, с. 611].

Вивчення громадських рухів і акцій протесту збігається з хвилями політичної активності. Ця дослідницька царина є найвищою мірою політизованою і ідеологізованою, особливо на початковому етапі становлення. Нова реальність сформувала і проблематику досліджень, для якої ще не встановилася мова опису, категоріальний апарат і дослідницькі підходи.

Нині протест розглядається політологами в якості однієї з найбільш характерних форм політичної участі громадян, що реагують на обмеження їхніх політичних прав. Як зазначає Т. Кремень у своїй монографії «Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі», сучасний соціальний політичний процес характеризується появою нових ситуацій і викликів, у контексті яких концептуалізуються нові політологічні дискурси, серед яких особливе місце належить проблемі політичної мобілізації, яку можна визначити як процес

заохочення населення до політичної участі, що не завжди дорівнює політичній активності. Політична мобілізація, – на думку дослідниці, – необхідна складова політичних процесів, незалежно від того, яким є її завдання – підвищення політичної активності громадян або, навпаки, збереження їх у пасивному стані. Незалежно від конкретного завдання, політична мобілізація, яку проводять політичні актори, має на меті перетворити спільноту на частину політичного процесу, зробити індивіда частиною політичної системи, сформувати нові зразки політичної поведінки [6, 10-13].

Водночас, на думку Т. Кремень, необхідно звернути увагу на психологічний аспект політичних протестів. Адже, демонстрації, як зазначає авторка, є внутрішньою формою комунікації. Вони забезпечують учасників відчуттям належності до великої кількості людей з подібним мисленням, які відчувають те ж саме щодо конкретного питання. Тобто масові зібрання протестуючих індивідів цементують певну соціальну групу і стають фактором мобілізації. Мобілізаційний аспект акцій протесту полягає передусім у створенні нової колективної ідентичності, до того ж важливим фактором є певна ритуальність протестів, створення певної спільноти, яка дотримується однакових цінностей. Має значення і соціалізуючий ефект акцій протесту, у результаті якого індивід стає частиною політичного процесу, залучається до колективної динаміки акції. Отже, протест може бути мобілізований за таких умов: депривація, яка породжує масове розчарування від невинуватих очікувань; втрата надії на краще майбутнє; відчуття загрози, безвиході; інформованість – потенційні учасники протесту мають знати про те, що він відбудеться; побудова тимчасової колективної ідентичності; почуття задоволення, яке відчуватиме індивід, коли приєднається до протесту. Важливим є те, що протест, який вже відбувається сам по собі є мобілізаційним фактором і породжує нову хвилю мобілізації [6, с. 35].

До теперішнього часу терміни «мобілізація», «колективні дії», «цикл протесту», «громадський рух» часто використовуються як близькі за значенням, а то й синонімічні. Всі вони об'єднані такими ознаками, як спільний і конфліктний характер дій. Однак є й специфіка використання термінології. Вживаючи поняття «мобілізація» і «цикл протесту», дослідники підкреслюють масовий і циклічний характер участі. Якщо використовуються поняття «колективна дія» і «протест», то увага в основному приділяється або орієнтації на протест (потенціал протесту), або аналізу конкретних дій (репертуар протесту). Для аналізу цілісного циклу протесту вітчизняні вчені використовують теорії структури політичних можливостей і циклу протесту, розроблені Г. Кітчелтом, Ч. Тіллі і С. Терроу.

Інша підстава для дефініції протесту використовується авторами, які розробляють проблематику політичного конфлікту. За формами прояву конфлікт поділяють на протест і повстання. При цьому протест розглядається як форма прояву політичного конфлікту, предмет якого стосується конкретних дій і політики влади. У більшості випадків протестна поведінка виявляється не настільки тривалою і включає такі форми, як демонстрація, загальні страйки, вуличні зіткнення й інші дії, пов'язані з порушенням громадського порядку.

При аналізі протесту увагу частіше звертають не так на розгляд суті висунутих проблем, як на оцінку шкоди чи користі виступів для тих чи інших політичних угруповань.

Серед усіх протестних явищ, що відбуваються на теренах пострадянського простору можна виділити три великі групи: політичні, соціальні та національно-етнічні. Розгляд цих трьох форм протесту дозволяє констатувати, що вони розгортаються стосовно цінностей, що мають різноманітну природу. Політичний протест – це протест з приводу влади, домінування, впливу. Соціальний протест – у вузькому сенсі слова – протест з приводу засобів життєзабезпечення: рівня заробітної плати, використання професійного та інтелектуального потенціалу, рівня цін на різні блага, з приводу реального доступу до цих благ та інших ресурсів. У третьому випадку, предметом зіткнення є права й інтереси етнічних і національних груп. Часто цей протест пов'язаний зі статусними і територіальними претензіями. Суверенітет народу або етнічної групи виявляється в даному випадку

домінуючою ідеєю в протесті. Всі ці види протесту можна зрозуміти тільки як взаємозв'язані елементи протесту, як такі зіткнення, де кожен з них становить живильне середовище для інших.

Поняттям протесту – соціального чи власне політичного – часто охоплюють досить широке коло явищ. Дослідниками зазначається, що до «протесту» відносять і «оспорювання», «заперечення» всієї соціальної дійсності, самих принципів суспільного устрою, і неприйняття лише якихось окремих сторін суспільно-політичного життя, і обурення існуючими порядками й інститутами влади в цілому, і виступи проти певних тенденцій в їх політиці [7, с. 25]. Потенціал протесту вище там, де гірше економічні умови (в малих містах порівняно зі столицями, на периферії по відношенню до центру), у знедолених і противників ринкових реформ.

Розробка проблематики протесту дозволяє дійти висновку щодо домінанта політичного протесту розгортається в усіх конфліктних ситуаціях сьогодення. Політичний наслідок, що впливає звідси, полягає в необхідності раціоналізації політики, підвищення політичної культури нової політичної еліти. Природно, це передбачає більш глибоке і розгорнуте розуміння функцій, завдань, можливостей політичних інститутів, владних структур різного роду, механізму представництва інтересів, делегування повноважень, співвідношення обов'язків виборних органів та їх апарату, правил і норм парламентської діяльності, способів ведення переговорів, завдяки яким вирішуються або регулюються протестні рухи, що виникли.

Розглядаючи підходи до дефініції протесту, слід, в першу чергу, зупинитися на тих з них, в основі яких лежать міркування нормативного характеру. Тут протест визначається як форма «нетрадиційної» політичної поведінки. При цьому критерієм розрізнення традиційної і нетрадиційної політики в цілому є наявність і відповідно відсутність правил і законів, що сприяють регулярному представленню інтересів різних груп.

Як похідний фактор політичного розвитку, політичний протест постає перед дослідником як вельми складне, багатовимірне явище політичного життя.

По-перше, політичний протест може існувати у вигляді внутрішнього стану неприйняття політичним суб'єктом панівних в суспільстві політичних відносин або політичної системи в цілому. Політичний протест як внутрішній стан особистості або маси, звичайно, важко зафіксувати звичними методами опитування, анкетування, соціологічного виміру.

По-друге, політичний протест – це певна форма вираження незгоди, опору, неприйняття пануючого політичного курсу, тобто те, що найчастіше виражається певною акцією, дією, вчинком протестного характеру.

Нарешті, по-третє, політичний протест – це явище політики, атрибут політичного, який представляє собою протидіючі сили, рухи, тенденції, що йдуть врозріз з основною течією політичного життя. Як такий, політичний протест присутній в будь-якій системі політичних відносин, супроводжує розвиток будь-якого політичного режиму і в принципі не може бути викоринений з політичної сфери [8, с. 8].

Проявом культури політичного протесту є колективні дії, які в політико-соціологічній літературі відносяться до протестних форм політичної поведінки. Варіанти останніх можуть бути різними – від «м'яких», таких, як підписання петицій і відозв, до «жорстких» (радикальних), часто передбачають прояви насильства. У зазначених формах політичної активності зазвичай виявляються залученими не дуже значущі, з точки зору репрезентативності по відношенню до загального числа населення, групи людей. Разом з тим, ця активність виявляється невід'ємним фактом сучасного політичного життя країни.

У політичній літературі використовується термін «політична іммобільність», який означає такі стани політичної діяльності, як виключення з політичних відносин (обумовлена низьким рівнем суспільного розвитку або «заорганізованості», розчаруванням у політичних

інститутах), політична апатія, що є формою неприйняття політичної системи, і політичний бойкот – вираз активної ворожості до політичної системи та її інститутів.

Культура політичного протесту – це свідоме невиконання правил, встановлених політичним режимом. Демократія дає людям набагато більше шансів участі в політичному процесі. Держава сама пропонує своїм громадянам розділити відповідальність за події. В умовах тоталітарного режиму, що прикривається ідеологічною непогрішністю і намагається сформувавши тип «нової людини», рамки «творчої поведінки» визначені зверху і надзвичайно звужені.

Культура політичного протесту являє собою складну систему соціальних зв'язків і відносин, у якій індивіди, соціальні групи перебувають у взаємодії один з одним і з політичною системою в конкретних умовах місця і часу.

Ці соціальні зв'язки і відносини соціальних суб'єктів обумовлені історичними, економічними, політичними, соціокультурними, соціально-психологічними факторами і утворюють систему взаємодіючих структурних елементів в єдиному механізмі формування політичної культури, а, отже, культури політичного протесту [9, с. 114-130].

У зв'язку з ліквідацією після 1991 року суворих ідеологічних обмежень, раніше властивих державній політиці, різко зросла здатність суспільства до культурної інтеграції (і одночасно – до розширення свого впливу на інші культурні світи).

Культура політичного протесту розглядається як система політичних зв'язків і відносин суб'єктів, що перебувають у взаємодії один з одним і з політичною системою в конкретних умовах місця і часу. При такому підході базовою підставою цієї класифікації може бути характер суб'єктно-об'єктних відносин, багато в чому обумовлених типом політичної системи, яка історично склалася в розглядуваній громадянській культурі її ментальної складової.

Об'єктивні механізми формування культури політичного протесту включають в себе частину системи соціальних зв'язків і відносин соціальних і політичних суб'єктів, обумовлених об'єктивними історичними та реальними для поточного політичного процесу (у рамках існуючої політичної системи) явищами. Факторами, що впливають на формування культури політичного протесту, в межах дії цієї групи механізмів виступають географічне і геополітичне положення країни, її розміри, клімат, етнічна структура, тип політичної системи, система соціально-економічних відносин та ін.

Щоб адекватно оцінити реальні перспективи формування в Україні культури політичного протесту, важливо наступне: по-перше, треба не тільки по можливості неупереджено визначити характер інституційного середовища, але і врахувати динаміку масових настроїв, в тому числі і що стосуються відношення до демократичних цінностей та інститутів. По-друге, час припинити списувати всі наявні огріхи на спадщину комуністичного минулого. Базові моделі соціально-економічної діяльності населення, незважаючи на всі деформації, в типологічному сенсі стають все більш європейськими, орієнтованими на раціональний індивідуальний вибір. Українська культура політичного протесту формується за рахунок трьох основних складових. Головна з них – власна політична практика. У країні наявне публічне політичне життя, в яке залучена значна частина населення. Накопичується новий досвід, формуються нові традиції, на базі яких і починають викристалізовуватися сучасні політико-культурні зразки. Друга – запозичення зарубіжного досвіду, головним чином західноєвропейського та американського. Третє джерело – національна спадщина, в якій знайшли втілення не тільки привнесені, а й архетипічні риси української культури і соціальної ментальності, такі як, наприклад, колективізм, який ні за яких умов не може бути витіснений індивідуалізмом американського зразка.

Культура політичного протесту передбачає, що громадяни виступають активними суб'єктами політичного життя, що вони в змозі реально впливати на політичну систему через

участь у виборах, через організацію груп тиску, політичних партій для вираження своїх інтересів.

Література:

1. Очерки по теории и истории теоретической социологии XX столетия. — М., 1994; Проблемы теории культуры. — М., 1980; Социальная философия: Хрестоматия: В 2-х ч. — М., 1994; Человек и социокультурная среда. — М., 1992; Баталов Э. Я. Философия бунта / Э. Я. Баталов. — М., 1974.
2. Roszak T. The Making of a Counter-Culture (Reflection on the technological society and the youthful opposition) / T. Roszak. — Garden City, NY: Anchor Books, 1969; Reich Ch. The Greening of America / Ch. Reich. — New York, 1970; Yinger J. M. Presidential address: countercultures and social change / J. M. Yinger. — American Sociological Review., 1977. — Vol. 42. — № 6. — С. 833-853.
3. Студницина Б. Я. «Культура протеста» и ее роль в социокультурной динамике»: Автореф. Дис. — М., 2001. — 22 с.
4. Сафронов В. В. Потенциал протеста и демократическая перспектива / В. В. Сафронов // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Том 1. — №4. — 116-130.
5. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови), та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2012. — 808 с.
6. Кремень Т. В. Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі: монографія / Т. В. Кремень. — К.: Грамота, 2013. — 256 с.
7. Вайнштейн Г. И. Массовое сознание и социальный протест в условиях современного капитализма / Г. И. Вайнштейн. — М.: Наука, 1990. — С. 25.
8. Поздняков С. В. Политический протест :Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. Специальность 23.00.02 — Политические институты / С. В. Поздняков ; Науч. рук. В. Ю. Шпак. — Ростов-на-Дону, 2002. — 26 с.
9. Карпова Н. В. Политическая социализация как элемент гражданской культуры / Н. В. Карпова // Вестник Московского университета. — Сер.18. — Социология и политология. — 2003. — №1. — С. 114-130.

Гаращук Е. В. Понятие и сущность культуры политического протеста

Статья раскрывает научную сущность категории «культура политического протеста»; рассматриваются дефиниции базовых понятий этой категории и основные чинники формирования культуры политического протеста.

Ключевые слова: *политическая культура, политическое поведение, гражданское общество, политический протест, культура политического протеста.*

Garashchuk E. The concept and essence of a culture of political protest

The article reveals the scientific essence of the category «culture of political protest»; examines the definition of the basic concepts of this category and the main factors shaping the culture of political protest.

Keywords: *political culture, political behavior, civil society, political protest, culture of political process.*